

Рецензия

От проф. д-р Йоланда Зографова

на дисертационен труд с тема „Лидерът в юношеска възраст в контекста на училищната среда“ за придобиване на образователна и научна степен „доктор“ в научна област „Социални, стопански и правни науки“, професионално направление „Психология“, научна специалност „Педагогическа и възрастова психология“

от Татяна Георгиева Предова

Представеният дисертационен труд на Татяна Предова е посветен на темата за юношеското лидерство в училищна среда. Разработен е на 172 страници и съдържа увод, три глави, изводи, литература и приложения. Цитирани са 95 литературни източници, от които 68 на латиница. Актуалността на темата е безспорна – проблемите на юношеството, развитието и социализацията на личността и научаването на много различни социални роли са значими компоненти на общото развитие на подрастващите. През този възрастов период се очертават и ориентациите към конформизъм или към доминиране, към подражание на авторитети в лицето на родители и учители, но и към противопоставяне и себеизявяване.

Първата глава на дисертацията съдържа теории, изследователски подходи в сферата на лидерството, в т.ч. в сферата на лидерство в юношеска възраст. Дисертацията е иновативен опит да се очертаят лидерски стилове в образователна среда и по този начин да се открият и определят лидерите с конкретни личностни характеристики в юношеска възраст. В кратък параграф, в който са разгледани основни начини на дефиниране на лидерството и отграничаването му от съседни феномени като ръководство, мениджмънт, управление, е възприето в общия смисъл, влаган в психологията като „процес на психологическо влияние на един човек върху другите, при взаимодействие с

тях, осъществяващо се на основата на възприятие, подражание, внушение и взаимно разбиране“. В тази глава са представени основни идеи и подходи във философията, психологията и педагогиката в сферата на изучаване на лидерството като е следвана и тяхната историческа хронология. Не са пропуснати и някои фундаментални философски идеи като напр., феноменологичния подход на Хусерл. Сериозно място се отделя на систематизиране на познанието в тази сфера и са представени по-важни класификации в полето на лидерството. Следвана е и периодизация на Карастоянов. Систематизирането на подходите в дискутираната сфера е една нелека задача и докторант Предова успява на едно много добро ниво да представи множество идеи, концепции, изследователски линии

Представен е подходът за отличителните черти и дългогодишните опити на представителите му да отграничават профила на успешния лидер чрез извеждане на десетки черти. Представени са всички по-известни подходи като свързващия власт и влияние, след това поведенческият подход. Особено внимание е отделено на трите типа лидерски стил по Курт Левин - авторитарен, демократичен и либерален. Следват ситуационни подходи, разделени в две групи, от които в едната група подходи се занимава с характера на лидерството в различни организации, култури, управления, а в другата се очертават ситуационни аспекти, които влияят и конкретизират взаимоотношенията между лидерските характеристики и лидерска ефективност. Проследени са тенденциите в сферата към все по-прагматично изследване на лидерството, свързването му с отношението на подчинените или на последователите, влиянието за ефективността на лидера в зависимост от среда и ситуация и т.н.

Модели, развивани през последните няколко десетилетия също са в анализа на докторанта. Разгледани са компонентите на т.нар. „трансформиращо лидерство: идеализирано влияние, вдъхновяваща мотивация, интелектуална стимулация и индивидуален подход. Особено внимание е отделено и на класификация на подходите на Kilburg & Donohue с нейните 8 главни подхода в сферата на лидерството, обхващащи изследванията през последните 60 години.

Както и в други сфери на съвременното социално познание и в частност в психологическото, тенденцията е да се развиват интегративно подходите и изследователските парадигми. Лидерството не прави изключение – и тук интегративните теории се насочват към всестранно изучаване на проявлението на лидера, но също и на повлияните поведения и взаимоотношения сред последователите. От 90-те години насам поради усложняване, а и ускоряване на социалните процеси в глобален план, трансформиращото лидерство е във фокуса на изследователското внимание и както отбелязва дисертантът : „Налага се стремежът за реализация на личността, без да е необходимо присъствието на постоянен формален лидер, или с други думи, реализирането от личността на собствена лидерска функция в социалната система.“

Съществен параграф в първата глава е посветен на проблема за лидерството в юношеска възраст. Действително е предизвикателство да се съотнесат теориите в сферата на лидерството към юношеството, поради несистемните изследвания в това отношение и липсата на отдифиренцирани подходи, специфични за този възрастов период. Според Предова, такова съотнасяне е и условно, поради това, че не е развит „еднозначно определен теоретичен модел за лидерството в юношеска възраст“. Въпреки това в дисертацията са представени успешно изследванията, ориентирани към същността на лидера и е постигнато отграничаване същностните особености на изследванията в областта на юношеството, при това те са разграничени въпреки и при обявените цели и обекти на изследвания на различни автори.

Подчертава се значимостта на изследванията, акцентиращи върху ценността на развитието на лидерски качества и умения в ранна и юношеска възраст за по-късното ефективно развитие. Представен е уместно моделът на Avolio, Hannah Luthans & Harms за развитието на лидерски умения през целия живот. Подчертава се, че множество фактори от всеки етап и от всяка социална среда са значими за бъдещия лидер.

Всъщност действително юношеството е привличало и привлича изследователите със своето динамично развитие в идентичностен план, в ценностите, които се възприемат, нагласите които се приемат или отхвърлят,

докато лидерските качества по-скоро са сливани в общата активност, проявявана в тези години. Не са пропуснати и научно -педагогически подходи за изследване и развитие на лидерство в юношеска възраст.

Теоретичната част продължава през параграф за взаимодействието между лидера и класния ръководител в училищна среда, в който са проучени изследванията, ориентирани към същността на лидера. Очертани са сложните съотношения между лидерство и ръководство и различните роли на класния ръководител спрямо лидера на групата или на класа, както и значимостта на техните взаимоотношения за ефективността при решаване на различните образователни задачи. В този процес се реализира и известна идентификация спрямо ръководителя, което още повече откроява и неговата отговорност в изпълнение на социалната си роля по отношение личностното развитие на лидер и на последователи.

Включени в теоретичния обзор са и изследвания, ориентирани към личността на лидера, както и ориентирани към лидерските способности и стилове. Докторантът демонстрира висока компетентност в проблемната сфера и заедно с това научно-практическа насоченост в изводите си. Предова посочва необходимостта в средните училища да се създават условия за изграждане на лидери, тъй като това е определящ бъдещото развитие на личността, период.

Проучвания и постановка на проблема за лидерството в юношеската възраст и образователната среда в България са предмет на друг параграф, в който докторантът отбелязва някои от постиженията на отделни автори у нас. Изследванията в тази сфера не са традиция и настоящото си поставя задача на основата на известните и верифицирани идеи от теория на чертите, ситуационна и за трансформиращото лидерство, все пак да очертае спецификите в юношеска възраст и в образователна среда. Така чрез фундаментални подходи и теории се насочва към лидерството в особения юношески период, но правомерно отчитайки че прякото пренасяне върху последния трябва да се реализира с особено внимание.

Втора глава съдържа постановка на емпиричното изследване. **Целта** е да бъдат изследвани лидерските стилове в юношеска възраст в образователна

среда, като се очертае техният личностен профил и ситуационно проявление. Задачите са релевантни на целта на изследването. Представянето на хипотезите следва специфична взаимосвързана логика между изследваните аспекти и променливи – върви се от очаквания за лидерски стилове в юношеството, през определени личностни конструкти, свързани с проявата на тези стилове, конкретизация на връзките между тези личностни конструкти и различните стилове и проявата, детерминацията на стила чрез ситуативните влияния.

Извадката се състои от 312 ученици на възраст между 14 и 19 години от IX, X, XI и XII клас; 196 момичета (62,4%) и 116 момчета (36,9%) от три училища: едно средно училище в София и две професионални гимназии в Бургас и в Русе.

Въпросник за определяне на стиловете на лидерство в юношеска възраст, базиращ се на рейтингов подход, и набор от ситуации за проучване на потенциал за лидерско поведение са изготвени за целите на настоящото изследване. Третият инструмент е самоописателната част от (SRP) „Поведенческата система за оценка на деца“ (Behavior Assessment System for Children – BASC).

Първият въпросник е създаден за изследването и чрез прилагане на 4-факторно решение са извлечени 4 вида лидерски стила – просоциален, дионисиев, командващ, референтен. Психометричните характеристики показват висока степен на надеждност. Самоописателната част от (SRP) „Поведенческата система за оценка на деца“ (Behavior Assessment System for Children), представлява опис на отчети, предназначени за оценка на поведението, личността и емоционалното функциониране на децата чрез себевъзприемане на Reynolds, Kamphaus 1992, но юношески вариант е подготвен от Пл. Калчев. Този съкратен вариант е верифициран в 3-факторно решение като трите фактора включват голям брой различни личностни особености. Третият метод, представляващ набор от ситуации за проучване на проявлението на лидерско поведение във връзка с решаването на определени ситуации, които след експертна оценка са определени под формата на 13 ситуации. Те са и включени в разработения набор.

Трета глава представя резултатите от изследването и интерпретацията им. Резултатите са представени много детайлно и прецизно, а използваните статистически методи за обработка са адекватни на целите и издигнатите хипотези. Данните сочат, че лидерите в класа се изявяват, комбинирайки различни лидерски стилове. Тълкуването от докторанта на този резултат е, че това може да се разглежда като „израз на характерното за възрастта непостоянно и динамично поведение, но и да се интерпретира и в рамките на ситуационната теория за лидерството, според която лидерът избира поведението си спрямо ситуацията, в която се намира групата“ Това е логично обяснение и се опира и на добре проверена теория и подход. Но както става ясно и в следващите анализи на данните, важна е и конфигурацията от качества, включена в конкретното изследване – не би трябвало и не би могло да се генерализира именно защото в друга специфична среда и в други ситуации биха се проявили и съответни лидерски стилове.

Постигнати са логични корелативни зависимости между личностни конструкти и видове стилове на лидерство, но трябва да се отбележи, че корелационните коефициенти са относително слаби, а значимите между тях не са много на брой. Макар че са открити някои зависимости между различните включени във въпросника ситуации, те клонят главно към слаби стойности и не са твърде специфицирани. Не би могло да се приеме, че обяснението на слабите връзки се дължи единствено на „липсата на теоретичен модел“, както посочва докторантът. В това отношение препоръката ми е, че би било по-добре в юношеска възраст, при ученици да се предизвикват асоциациите им с реални ситуации, които наистина се случват. Включените сега във въпросника е вероятно да им звучат абстрактно и да не предизвикват достатъчно ясни образи за случки и решения. Последното се компенсира в дисертацията, до голяма степен, с доброто решение да се направи категориален анализ и тогава се оказва, че за два от стиловете – командващия и дионисиевия, личностният конструкт „търсене на усещания“ има най-висока стойност, а за референтния и просоциалния висока е стойността на „близостта с родителите“. Подобни личностни характеристики и нагласи към най-близката социална среда – семейството и родителите са тясно

свързани с периода на юношеството и с процесите както на активизиране на личностното любопитство, така и с процесите на подражание спрямо моделите на поведение на родителите.

Един от основните приносни моменти засяга включването на голям кръг от личностни променливи в ролята им на предиктори за личностните стилове в юношеска възраст. Включени са като независими променливи „негативно отношение към училището, тревожност, негативно отношение към учителите, атипичност, депресия, локализация на контрола, близост с родителите, самооценка, увереност в себе си, търсене на усещания, чувство за неадекватност, социален стрес, соматизация, нарцисизъм – общо, себевъзхищение, манипулиране“ Като зависими променливи са очертаните чрез изследването лидерски стилове, а именно командващ, референтен, дионисиев и просоциален.

Общо може да се подчертае, че са разкрити тенденции и взаимозависимости между три основни аспекта – личностни характеристики и нагласи, лидерски стилове в юношеска възраст и ситуации, в които те се проявяват и стимулират решения в групата. Научно-практическата стойност е по линия на очертаване подход за идентификация на ранно проявяващи качества на лидер при подрастващите и юношите, което може да продължи и към създаване на съответни практики и обучения, полезни и за учителите в ролята им на ръководители, и за ученици в ролята им на лидери и /или последователи.

Авторефератът е съответстващ на съдържанието на дисертацията, а приносите са представени релевантно на постиженията на докторанта. По темата на дисертацията има и три научни публикации.

В заключение, на основата на качествата на дисертационния труд, убедено предлагам на уважаемото Научно жури да бъде присъдена образователната и научна степен „доктор“ на Татяна Предова.

21.05.2018 г.

Подпис: проф. д-р Й. Зографова